

Umiejscowienie kontroli a gotowość do zapobiegania zagrożeniom¹

Piotr Gasparski*

Instytut Psychologii PAN, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Warszawa

LOCUS OF CONTROL AND WILLINGNESS TO DISASTER PREVENTION

The paper discusses the effect of locus of control on preventability of disaster. The survey included 400 respondents. The questionnaire contained items concerning locus questionnaire, subjective probability of disaster, controllability of disasters and willingness to prevent them. A strong effect of locus was confirmed. People with an internal locus see damage from natural hazards as more preventable than those with an external locus and are more likely to take preventative action. The results are discussed in terms of subjective probability and controllability of risk.

WSTĘP

KONCEPCJA UMIEJSCOWIENIA KONTROLI

Subiektywne przekonania jednostki dotyczące jej kontroli nad otaczającym światem są niezwykle ważną zmienną, regulującą zachowania w bardzo rozmaitych sytuacjach. W psychologii poznawczej dominuje pogląd, że dążenie do kontroli nad rzeczywistością jest naturalną skłonnością człowieka (Heider, 1958). Ludzie chcą kontrolować otoczenie i mieć poczucie sprawstwa. Sytuacja, na którą nie mamy wpływu i odczuwamy bezradność rodzi przykrość i dyskomfort (Gliszczyńska, 1991).

Jedną z koncepcji wykorzystujących pojęcie kontroli jest konstrukt Rottera – przekonanie o umiejscowieniu kontroli nad wzmocnieniem (Rotter, 1966, 1975).

Zgodnie z poglądami Rottera istnieje osobowościowe kontinuum. Z jednej strony tego kontinuum lokują się ludzie, którzy uważają, że sami mają wpływ na skutki swojego działania. Są to osoby przekonane o wewnętrznym umiejscowieniu kontroli nad wzmocnieniem (W). Z drugiej strony kontinuum lokują się ci, którzy sądzą, że zasadniczy wpływ na skutki ich działań mają czyn-

niki zewnętrzne, takie, jak na przykład przypadek lub inni ludzie. Są to osoby przekonane o zewnętrznym umiejscowieniu kontroli (Z). Przekonania typu W oraz Z tworzą się na podstawie doświadczeń jednostki, w toku socjalizacji.

Koncepcja umiejscowienia kontroli, zdaniem jej autora, zakłada osobowościowo-sytuacyjny charakter zmiennej. Sytuacje wyraziste, sprawnościowe lub losowe, są podobnie interpretowane i prowadzą do podobnych zachowań niezależnie od zgeneralizowanych przekonań o umiejscowieniu kontroli. Charakter przekonań jest natomiast źródłem zmienności zachowań w warunkach niejasnych, w których znaczącą rolę odgrywa subiektywna interpretacja sytuacji. Osoby przekonane o kontroli wewnętrznej (W) mają skłonność do interpretacji przyczynowo-skutkowych. Natomiast osoby przekonane o kontroli zewnętrznej (Z) interpretują sytuacje niejasne w kategoriach losowych (Rotter, 1975).

Jedno z podstawowych twierdzeń Rottera (1975) jest następujące:

$$BP = f(RV \& E)$$

gdzie:

BP – tendencja do działania (*behavior potential*),

RV – wartość wyniku działania (*reinforcement value*),

E – oczekiwanie (*expectancy*), że działanie doprowadzi do wyniku.

Termin oczekiwania jest przez Rottera rozumiany podobnie, jak prawdopodobieństwo subiektywne w psychologicznych teoriach podejmowania decyzji (Kozielecki, 1975).

¹ Przygotowanie niniejszego raportu było finansowane w ramach umowy PBZ 5.1. na realizację projektu badawczego „Człowiek w obliczu katastrofy”.

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Piotr Gasparski, ul. Dąbrowskiego 75A m. 11, 02-586 Warszawa. e-mail: piotr.gasparski@swps.edu.pl

Znaczna liczba badań pokazuje, że przekonania o kontroli wewnętrznej są bardziej przystosowawcze. Osoby, które lokują się na tym krańcu kontinuum funkcjonują sprawniej, lepiej dają sobie radę zarówno w sytuacjach społecznych jak i zadaniach czysto poznawczych. I tak na przykład, osoby te rzadziej doświadczają stanów lękowych i depresyjnych, lepiej reagują na stres, prędzej spostrzegają ważne informacje, lepiej wykonują złożone zadania decyzyjne, są bardziej zainteresowane wydarzeniami społecznymi, są lepiej przystosowane społecznie i mają wyższy status społeczny niż osoby o przekonaniach zewnętrznych (Drwal, 1979; Drozda-Senkowska, 1982; Gasparski, 1979, 1989, 1997).

UMIEJSCOWIENIE KONTROLI A POSTAWY WOBEC ZAGROZEŃ

W poprzednim punkcie podkreślano, że psychologowie – a zwłaszcza ci, którzy zajmują się różnicami indywidualnymi – są przekonani o funkcjonalnej przewadze przekonania o kontroli wewnętrznej. Natomiast w rozważaniach autorów zajmujących się ryzykiem i zagrożeniami, zarządzaniem ryzykiem i temu podobną problematyką, przewaga przekonania wewnętrznego nie jest tak jednoznaczna. Uważa się, że dla skutecznego przeciwdziałania zagrożeniom przekonania wewnętrzne mogą być niekiedy poważną przeszkodą.

Rozważania dotyczące powiązań między przekonaniem o umiejscowieniu kontroli a percepcją zagrożeń odwołują się do pojęcia subiektywnego prawdopodobieństwa i ryzyka. Hipotezy, jakie weryfikuje się w toku badań nad ryzykiem można przedstawić następująco: przekonanie o kontroli wewnętrznej powoduje, że jednostka przypisuje niższe prawdopodobieństwo zagrożeniu, w związku z czym akceptuje wyższy poziom ryzyka niż osoba przekonana o kontroli zewnętrznej.

Bezpośrednie potwierdzenie tej hipotezy znalazła Filler (1978). W jej eksperymencie osoby badane mogły wybierać między prostymi zakładami o różnym poziomie ryzyka. Osoby przekonane o kontroli wewnętrznej istotnie częściej wybierały sytuacje ryzykowne. Podobne wyniki otrzymał Kaczkowski (1978) – również i tu osoby przekonane o kontroli wewnętrznej wykazywały większą skłonność do akceptacji ryzyka.

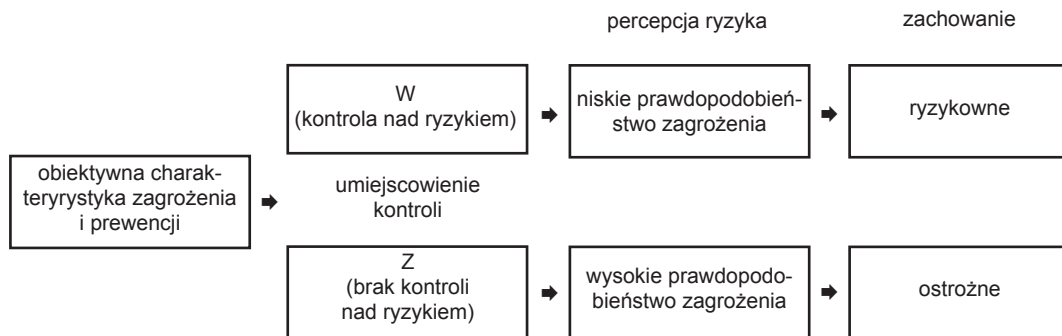
Podobny wzorzec stosunku do ryzyka potwierdzono nie tylko w badaniach laboratoryjnych. Sokolowska (1988) prosiła o oceny prawdopodobieństwa rozmaitych konsekwencji wypadków przemysłowych dwie grupy pracowników zakładów hutniczych, różniących się przekonaniem o umiejscowieniu kontroli. Robotnicy przekonani o wewnętrznym umiejscowieniu kontroli niżej oceniali prawdopodobieństwo negatywnych skutków wypadków i – jednocześnie – wyżej oceniali prawdopodobieństwo „pozytywnych” skutków wypadków niż ich koledzy, przekonani o kontroli zewnętrznej.

Również z monografii Goszczyńskiej (1997), można wnioskować, że przekonania o kontroli wewnętrznej często prowadzą do zachowań niepożądanych. Ogólną prawidłowość wynikającą z przedstawionych przez nią badań, można sformułować następująco: Im mocniejsze jest przekonanie o wewnętrznej kontroli nad zdarzeniami o charakterze zagrażającym, tym mniej obaw przed tymi zagrożeniami i tym mniejsza gotowość do podejmowania działań zapobiegawczych. Jednocześnie można się spodziewać, że zgeneralizowane przekonania o zewnętrznym umiejscowieniu kontroli sprzyjają uwrażliwieniu na zagrożenia.

Subiektywne przekonanie o wewnętrznej kontroli nad zagrożeniami może mieć charakter nierealistycznego złudzenia. Ważnych wyników dostarczają tu badania nad kierowcami. I tak, zgodnie z opinią Näätänen i Summali (1985), pasażerowie samochodu, ze względu na fakt, że nie mają wpływu na prowadzenie, czują się podczas jazdy znacznie mniej bezpiecznie niż kierowcy. Z kolei zdecydowana większość kierowców wiąże możliwość wypadku z własnymi umiejętnościami, a więc jest przekonana o wewnętrznej kontroli nad wydarzeniami. W efekcie większość kierowców nierealistycznie przecenia bezpieczeństwo jazdy (Svenson, 1982). Przedstawione powyżej zależności między kontrolą a zachowaniem wobec ryzyka można zaprezentować jak na schemacie 1.

Niemniej, można znaleźć opinie, które wskazują na pozytywny związek między przekonaniem o kontroli a zachowaniami wobec zagrożeń. W pracy Hurnena i McClure (1997) można znaleźć rozróżnienie między zagrożeniami o charakterze losowym i sprawnościowym. I tak trzęsienia ziemi w powszechnym odczuciu mają charakter losowy. Nie mogą zatem być kontrolowane przez człowieka, co sprawia, że ludzie, bez względu na przekonania dotyczące kontroli, niechętnie podejmują jakąkolwiek aktywność zabezpieczającą. Ale są też zagrożenia postrzegane w kategoriach sprawnościowych, lub takie, których charakter nie jest oczywisty, jak na przykład katastrofy technologiczne. Wówczas osoby przekonane o kontroli wewnętrznej łatwiej dostrzegają możliwości skutecznego zapobiegania tym zagrożeniom i chętniej podejmują kroki zapobiegawcze, niż osoby przekonane o kontroli zewnętrznej (Hurnen i McClure, 1997; Perry i in., 1982).

Dotychczasowe rozważania można podsumować następująco. Przekonania o umiejscowieniu kontroli mogą mieć istotny wpływ na gotowość do zapobiegania zagrożeniom. Zdaniem wielu autorów jest to bardzo często wpływ niekorzystny, ponieważ przekonania wewnętrzne prowadzą do nadmiernej, iluzorycznej pewności własnej kontroli nad zagrożeniami. Ale są też opinie przeciwstawne. Zgodnie z nimi pozytywnym wynikającym z przekonania o kontroli wewnętrznej jest pewność dotycząca skuteczności indywidualnych działań zapobiegawczych. Zmienną pośredniczącą w re-

Schemat 1. Powiązania między umiejscowieniem kontroli a zachowaniem wobec zagrożeń

lacionowanych badaniach jest najczęściej subiektywne prawdopodobieństwo wystąpienia zagrożenia.

PROBLEMATYKA PRACY

Problematyka pracy dotyczy związków między zgeneralizowanymi przekonaniem o umiejscowieniu kontroli a gotowością do podejmowania działań zapobiegających zagrożeniom. Postawiono kilka pytań badawczych.

Pierwsze dotyczy bezpośrednich związków między przekonaniem o umiejscowieniu kontroli a aktywnością prewencyjną: Czy umiejscowienie kontroli ma wpływ na aktywność zapobiegawczą? Jakie osoby – W czy Z – chętniej podejmują taką aktywność? Ponieważ dane dostępne w literaturze są sprzeczne, nie postawiono tu żadnej hipotezy kierunkowej.

Pytanie drugie dotyczy mechanizmów odpowiedzialnych za bezpośredni związek przekonań z zachowaniami prewencyjnymi. Czy jest on funkcją subiektywnych ocen prawdopodobieństwa zagrożeń, jak to sugerują przedstawione w poprzednim punkcie rozważania, czy też innych czynników poznawczych?

METODA

W badaniu wzięły udział 402 osoby, po około 100, z 4 miast: (1) Katowic, (2) Lublina, (3) Warszawy i (4) Wrocławia. Próba była wyrównana ze względu na płeć, wiek (3 przedziały: 18–30, 31–50 i 51–80 lat) i wykształcenie (3 przedziały: nie wyższe niż zasadnicze, średnie, powyżej średniego).

Badania prowadzono w marcu 2001 metodą ankietową. Respondenci wypełniali rozbudowany kwestionariusz, w którym pytano o rozmaite oceny i opinie dotyczące 5 kategorii zagrożeń, związanych z: 1. żywiołami i katastrofami naturalnymi; 2. techniką, technologią

i przemysłem; 3. finansami, pracą, bezrobociem; 4. agresją i przestępczością; 5. zdrowiem,

Wskaźnikiem zgeneralizowanych przekonań o umiejscowieniu kontroli był Kwestionariusz Delta Drwala. Składa się on z 14 pozycji diagnostycznych. Ze względu na charakter oryginału, który był przeznaczony do badania młodzieży i zawierał odniesienia do realiów szkolnych, przeformułowano kilka pozycji (7, 10, 13).

Średni wynik kwestionariusza Delta wynosił $x = 5.97$; odchylenie standardowe $d = 3.18$. W toku analizy statystycznej wzięto pod uwagę dwie skrajne grupy osób, których wyniki różniły się od średniej o jedno odchylenie standardowe. W grupie W znalazło się 91 osób, natomiast w grupie Z – 82 osoby.

WYNIKI

UMIEJSCOWIENIE KONTROLI A GOTOWOŚĆ DO DZIAŁAŃ ZAPOBIEGAWCZYCH

W pierwszym kroku analizy sprawdzano, czy przekonania o umiejscowieniu kontroli wiążą się z gotowością do podejmowania działań zapobiegających zagrożeniom. Dla skonstruowania wskaźnika gotowości wykorzystano metodę nazywaną *willingness to pay*. Istotą metody jest pytanie dotyczące gotowości do ponoszenia kosztów w celu zmniejszenia poziomu ryzyka. Metoda ta jest używana w badaniach nad ryzykiem zawodowym oraz ekonomicznymi konsekwencjami kalectwa i śmierci w wypadkach (Gasparski, 1992; Graham i Shakow, 1981; Mishan, 1971; Thaler i Rosen, 1975), oraz w psychologii ekonomicznej (Covey i in., 1998; Ryan i San Miguel, 2000).

W jednej z pozycji kwestionariusza pytano o kwoty, jakie badany gotów byłby płacić miesięcznie za dwukrotne zmniejszenie prawdopodobieństwa, że spotka go któreś z 5 zagrożeń. Do pozycji dołączono 13 pozycyjną

kafeterię z kwotami do wyboru. Najniższe kwoty wynosiły, kolejno: (1) nic, (2) 10 zł, (3) 15 zł i rosły, aż do (13) 500 zł. W toku analizy nie brano pod uwagę kwot opisujących pozycje – wybory dokonywane przez osoby badane traktowano jako pomiar nasilenia deklaratywnej gotowości do ponoszenia kosztów dla zmniejszenia ryzyka. Tak więc wskaźnik mógł przybierać wartości z zakresu [1,13].

Tabela 1 zawiera średnie wskaźniki gotowości do płacenia za zmniejszenie ryzyka związanego z określonymi zagrożeniami w grupach różniących się zgeneralizowanymi przekonaniem o umiejscowieniu kontroli.

Jak wynika z danych przedstawionych w tabeli 1,

Tabela 1

Różnice wskaźników gotowości do płacenia na rzecz zmniejszenia prawdopodobieństwa zagrożeń w grupach różniących się przekonaniem o umiejscowieniu kontroli. Wyniki testu t

kategorie zagrożeń	wskaźniki w grupach		t	p
	W	Z		
natura	4.912	3.329	3.399	.001
technologia	4.209	3.195	2.265	.025
finanse	5.582	4.012	3.019	.003
agresja	5.560	4.305	2.535	.012
zdrowie	6.689	5.500	2.224	.027

różnice między osobami o odmiennych przekonaniach są bardzo istotne. Osoby W deklarują znacznie wyższy poziom gotowości do płacenia niż osoby Z.

Jednocześnie występują bardzo silne różnice w deklaracjach dla poszczególnych zagrożeń. Porównania zaplanowane dla analizy wariancji z powtarzanymi pomiarami wskazują na istotność różnic między średnimi deklaracjami dla wszystkich kolejnych par zagrożeń.

UMIEJSCOWIENIE KONTROLI A RZECZYWISTA AKTYWNOŚĆ ZAPOBIEGAWCZA

Kolejny punkt analizy dotyczy związków między przekonaniem o umiejscowieniu kontroli a rzeczywistymi zachowaniami prewencyjnymi. Wskaźnikiem zachowań był inspirowany badaniami Norris i jej współpracowników (Norris, 1997; Norris i in., 1999) Inwentarz czynności zapobiegawczych. Składał się on z 8 pozycji dla każdej z 5 kategorii zagrożeń. Poniżej przedstawiam fragment inwentarza z pozycjami dotyczącymi katastrof naturalnych:

1. Mam w domu latarkę i radio na baterie.
2. Mam w domu gaśnicę.

3. Ubezpieczyłem mieszkanie na wypadek kataklizmów żywiołowych.
4. Wiem, gdzie jest najbliższe stanowisko przeciwpożarowe (piasek, gaśnica itd.).
5. Znam telefony alarmowe pogotowia gazowego i straży pożarnej.
6. Wiem co robić w razie powodzi.
7. Wiem jak się należy zachowywać podczas huraganu.
8. W czasie burzy unikam miejsc narażonych na wyładowania.

W Inwentarzu pytano o stosowanie poszczególnych czynności, a osoby badane przy każdej pozycji zaznaczały odpowiedź Tak/Nie. Wskaźnikiem Inwentarza była liczba odpowiedzi Tak. Mógł on zatem przybierać wartości z przedziału [0,8].

Średnie liczby deklarowanych czynności prewencyjnych związanych z kategoriami zagrożeń przedstawia tabela 2.

Tabela 2

Różnice w liczbie deklarowanych czynności prewencyjnych w grupach różniących się zgeneralizowanymi przekonaniem o umiejscowieniu kontroli. Wyniki testu t

kategorie zagrożeń	wskaźniki w grupach		t	p
	W	Z		
natura	4.363	3.451	3.346	.001
technologia	4.121	3.012	3.786	.000
finanse	2.473	2.012	2.133	.034
agresja	3.879	3.598	1.013	.312
zdrowie	4.275	3.427	2.943	.004

Jak wynika z danych przedstawionych w tabeli 2, po raz kolejny miały miejsce znaczne różnice między osobami o odmiennych przekonaniach. Osoby W deklarują znacznie wyższą liczbę codziennych czynności zapobiegawczych niż osoby Z, aczkolwiek w wypadku kategorii finanse nie jest to różnica istotna statystycznie.

Tym razem zróżnicowanie między kategoriami jest niewielkie. Porównania zaplanowane dla analizy wariancji z powtarzanymi pomiarami wskazują na istotne różnice między kategorią finanse, gdzie jest najmniej czynności, a pozostałymi czterema kategoriami. Natomiast różnice w liczbie czynności między pozostałymi kategoriami nie są istotne statystycznie.

Przypomnijmy, że pierwsze pytanie pracy brzmiało: czy umiejscowienie kontroli ma wpływ na aktywność zapobiegawczą? Wyniki przedstawione w tabelach 1 i 2 pozwalają na udzielenie na to pytanie zdecydowanej odpowiedzi. Tak, jest to wpływ bardzo znaczący. Osoby przekonane o wewnętrznym umiejscowieniu kontroli przejawiają większą gotowość do zapobie-

gania zagrożeniom zarówno na poziomie deklaracji, mierzonych gotowością do ponoszenia kosztów, jak i też na poziomie rzeczywistych, codziennych czynności zapobiegawczych.

UMIEJSCOWIENIE KONTROLI A PERCEPCJA PARAMETRÓW RYZYKA

Kolejne kroki analizy miały na celu udzielenie odpowiedzi na drugie pytanie pracy, dotyczące mechanizmów odpowiedzialnych za związek stwierdzony w poprzednim punkcie. Przede wszystkim zbadano związek umiejscowienia kontroli z subiektywnymi ocenami prawdopodobieństwa zagrożeń.

Kwestionariusz zawierał kilka pozycji mierzących subiektywne oceny prawdopodobieństwa. Jedną z nich brzmiała: Jakie są szanse, że kiedykolwiek w przyszłości ty sam będziesz narażony na poważne zagrożenie związane z (tu nazwa jednej z 5 kategorii zagrożeń). Dołączono do niej 4 stopniową skalę, opisaną następująco: (0) nic takiego się nie wydarzy, (1) to bardzo mało prawdopodobne, (2) to dość prawdopodobne, (3) to wysoce prawdopodobne. Tabela 3 zawiera średnie oceny z tej pozycji.

Jak wynika z danych zawartych w tabeli 3 osoby Z

Tabela 3
Średnie oceny szans narażenia na zagrożenie w grupach różniących się zgeneralizowanymi przekonaniem o umiejscowieniu kontroli.
Wyniki testu *t*

kategorie zagrożeń	wskaźniki w grupach		<i>t</i>	<i>p</i>
	W	Z		
natura	1.494	1.585	-.710	.478
technologia	1.593	1.646	-.467	.641
finanse	1.688	2.073	-2.985	.003
agresja	1.791	1.926	-1.185	.237
zdrowie	2.098	2.146	-.415	.678

oceniamy prawdopodobieństwa zagrożeń nieco wyżej niż osoby Z dla wszystkich kategorii, niemniej jedyna różnica istotna statystycznie dotyczy kategorii finanse.

Podobny schemat otrzymano również dla innej pozycji kwestionariusza, mierzącej opinie badanych dotyczące „obiektywnych” liczebności zagrożonych osób. Jedną z pozycji kwestionariusza brzmiała: Polska liczy niecałe 40 milionów mieszkańców. Spróbuj zgadnąć, ile osób rocznie pada ofiarą zagrożeń? Następnie wymieniano kolejne kategorie zagrożeń i dołączano 13 stopniową skalę. Każdy stopień opisywano przy pomocy liczb, różnych dla każdej z kategorii. W toku analizy

nie brano pod uwagę liczebności z opisów. Wybory dokonywane przez badanych traktowano jak wskaźnik zawierający się w przedziale [1,13]. Tabela 4 zawiera średnie oceny z tej pozycji.

Liczby przedstawione w tabeli 4 układają się w podobny wzór, jak w tabeli 3: osoby Z oceniają liczebności ofiar zagrożeń nieco wyżej niż osoby W dla wszystkich kategorii, niemniej jedyna różnica istotna statystycznie dotyczy kategorii finanse. Ze względu na odmienną opis skal nie można dokonać porównań między poszczególnymi kategoriami.

Tabela 4
Średnie oceny liczebności osób padających ofiarą zagrożeń.
Wyniki testu *t*

kategorie zagrożeń	wskaźniki w grupach		<i>t</i>	<i>p</i>
	W	Z		
natura	1.494	1.585	-.710	.478
technologia	1.593	1.646	-.467	.641
finanse	1.688	2.073	-2.985	.003
agresja	1.791	1.926	-1.185	.237
zdrowie	2.098	2.146	-.415	.678

Można zatem wnioskować, że umiejscowienie kontroli nie wpływa znacząco na oceny ryzyka – subiektywnych prawdopodobieństw wystąpienia zagrożeń.

KONTROLOWALNOŚĆ ZAGROŻEŃ

W badaniach nad percepcją ryzyka, a zwłaszcza w badaniach nad spostrzeganiem zagrożeń technologicznych prowadzonych w paradygmacie psychometrycznym (Slovic i in., 1982) ważną rolę przypisuje się koncepcji kontrolowalności, mającej pewne wspólne wątki z koncepcją Rottera (Sokołowska, 1993). Zdaniem Goszczyńskiej i Tyszki (1986) kontrolowalność jest wymiarem postrzegania sytuacji zagrażających. W powszechnym odczuciu wysokie ryzyko związane jest z sytuacją, na którą nie mamy wpływu. Bezpieczna jest natomiast sytuacja, w której widzimy możliwość kontroli.

W kolejnym kroku analizy sprawdzano, czy badani w zróżnicowany sposób postrzegają kontrolowalność poszczególnych zagrożeń, o które pytano w badaniu. Jedną z pozycji kwestionariusza brzmiała: Czy zwykli ludzie mogą mieć wpływ na poziom i przebieg zagrożeń związanych z (tu nazwa jednego z 5 rodzajów zagrożeń)? Dołączono do niej 5 stopniową skalę, której krańce opisane były następująco: (0) zupełny brak wpływu; (4) bardzo duży wpływ.

Tabela 5 zawiera średnie oceny kontrolowalności, uporządkowane w kolejności od zagrożenia, które jest postrzegane jako najmniej kontrolowalne, natura, do zagrożenia, na które można mieć największy wpływ, zdrowie. (Należy zwrócić uwagę, że tę kolejność, wyznaczoną poziomem kontrolowalności, zachowano również we wszystkich poprzednich tabelach).

Jak wynika z danych przedstawionych w tabeli 5, występują bardzo istotne różnice między osobami o odmiennych przekonaniach. Osoby W są przekonane o znacznie większych możliwościach kontroli niż osoby Z.

Tabela 5
Różnice wskaźników postrzeganego wpływu (kontrolowalności) na zagrożenia w grupach różniących się zgeneralizowanymi przekonaniemiami o umiejscowieniu kontroli. Wyniki testu *t*

kategorie zagrożeń	wskaźniki w grupach		<i>t</i>	<i>p</i>
	W	Z		
natura	1.176	.780	2.565	.011
technologia	1.780	1.171	3.846	.000
finanse	1.835	1.476	2.126	.035
agresja	2.220	1.634	3.722	.000
zdrowie	2.670	2.024	4.385	.000

Jednocześnie występują bardzo silne rozbieżności w ocenie kontrolowalności poszczególnych zagrożeń. Porównania zaplanowane dla analizy wariancji z powtarzanymi pomiarami wskazują na istotność różnic między wszystkimi, kolejnymi parami zagrożeń.

Kolejny wniosek wynikający z prezentowanego materiału dotyczy ścisłego związku między kontrolowalnością a gotowością do płacenia: im większa postrzegana kontrolowalność zagrożenia tym większa gotowość do płacenia za redukcję ryzyka. Związek

Tabela 6
Średnie łączne wskaźniki kontrolowalności i gotowości do płacenia dla wyróżnionych zagrożeń (bez podziału na grupy W i Z)

	kontrolowalność	gotowość do płacenia
natura	1.017	4.312
technologia	1.448	3.796
finanse	1.711	4.985
agresja	1.950	5.155
zdrowie	2.299	6.222

ten (współczynnik korelacji dla 5 par wynosi $r = .857$) pokazuje tabela 6.

Liczby w obu kolumnach tej tabeli wzrastają. Jedynym wyjątkiem jest kolejność kategorii natura i technologia. Gotowość do płacenia jest mniejsza dla kategorii technologia a większa dla kategorii natura.

Można zatem wnioskować o ważnej współzależności: im większa postrzegana kontrolowalność zagrożenia, tym większa deklarowana gotowość do podejmowania działań zapobiegawczych.

DYSKUSJA WYNIKÓW

We *Wstępie* przedstawiano rozbieżne opinie dotyczące wpływu przekonań o umiejscowieniu kontroli na gotowość do zapobiegania zagrożeniom. Przypomnijmy, że zdaniem wielu badaczy jest to wpływ niekorzystny. Osoby W żywią złudzenia dotyczące kontroli nad zagrożeniami, w związku z czym nie są skłonne do podejmowania działań zapobiegawczych. Opinie przeciwnie kładą nacisk na fakt, że osoby W są przekonane o skuteczności działań zapobiegawczych, w związku z czym chętniej je podejmują niż osoby Z. Dane zebrane w związku z pierwszym pytaniem pracy, dotyczącym bezpośrednich związków między przekonaniem o umiejscowieniu kontroli a aktywnością prewencyjną, mogą stanowić argument na rzecz jednej z tych opinii.

Wyniki wskazują, że umiejscowienie kontroli ma znaczny wpływ na aktywność zapobiegawczą. Osoby W deklarują zdecydowanie wyższą gotowość do działań zapobiegawczych (tabela 1) i częściej niż osoby Z podejmują taką aktywność na co dzień (tabela 2).

Potwierdzono zatem słuszność stanowiska, reprezentowanego m.in. przez Hurnena i McClure (1997), zgodnie z którym przekonanie o wewnętrznym umiejscowieniu kontroli sprzyja gotowości do działań zapobiegających zagrożeniom. Co za tym idzie – nie potwierdzono stanowiska, które w przekonaniach W widziało przeszkodę dla aktywności prewencyjnej. Po raz kolejny zatem otrzymano wyniki świadczące o funkcjonalnej przewadze przekonań o wewnętrznym umiejscowieniu kontroli.

Wyniki świadczą również o tym, że gotowość do zapobiegania zagrożeniom jest funkcją dwóch czynników. Ważną rolę odgrywają tu nie tylko zgeneralizowane przekonania o kontroli, lecz również charakter sytuacji. Gotowość do podejmowania aktywności prewencyjnej nie jest jednakowa dla wszystkich kategorii zagrożeń – rośnie wraz z kontrolowalnością. Jest tym większa im silniejsze są przekonania o możliwości kontroli nad sytuacją.

Powyższy wniosek wiąże się z drugim pytaniem pracy, dotyczącym mechanizmów odpowiedzialnych za związek przekonań z gotowością do zapobiegania zagrożeniom. Jak wspomniano we *Wstępie*, wśród psychologów zajmujących się podejmowaniem decyzji

i zarządzaniem ryzykiem, dominuje przekonanie, że poznawczą zmienną pośredniczącą są tu subiektywne oceny prawdopodobieństwa wystąpienia zagrożenia, tak, jak to przedstawiono na schemacie 1.

Wyniki otrzymane w tym badaniu nie potwierdzają zasadności takiego założenia. Subiektywne oceny dokonywane przez osoby różniące się przekonaniami są podobne (z wyjątkiem kategorii finanse – por. tabela 3). Nie tutaj zatem należy szukać wyjaśnień zjawiska. Zapewne uruchamiają się inne schematy poznawcze. Być może te, na które wskazują dane z tabeli 5 i 6, związane z kontrolowalnością.

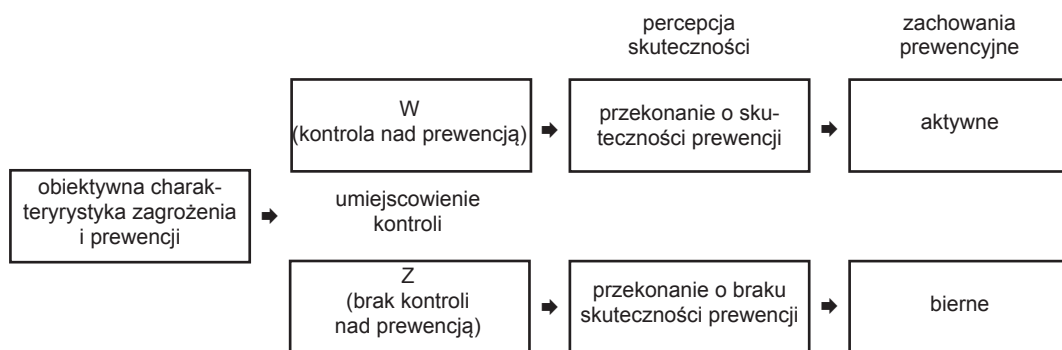
Jedną z możliwych interpretacji rozbieżności opinii dotyczących funkcjonalności przekonań o umiejscowieniu kontroli może się odwoływać do fenomenu koncentracji na obiekcie percepcji. Zgodnie z koncepcją Rottera (1966) zgeneralizowane przekonania o umiejscowieniu kontroli prowadzą do odmiennych interpretacji sytuacji. Osoby W mają generalną skłonność do interpretowania wszelkich, nie do końca określonych zjawisk w kategoriach kontroli wewnętrznej. Jeżeli zatem skierujemy uwagę badanych osób na zjawisku A, to – zgodnie z teorią – powinny wystąpić różnice między osobami W i Z w interpretacji tego zjawiska. Różnice te powinny również wystąpić, jeżeli skierujemy ich uwagę na zjawisko B. Stanie się tak nawet wtedy, gdy zjawiska te będą pozostawać w logicznej sprzeczności. Tak więc, jeżeli skoncentrujemy się na zagrożeniach, osoby W będą dostrzegać tu większe

będą dostrzegać większe możliwości kontroli, co może wzmacniać skłonność do prewencji.

Odwołując się do przedstawionej wyżej zasady można na przykład interpretować cytowane uprzednio wyniki badań Sokołowskiej (1988). Skoro osoby W dostrzegają możliwość kontroli sytuacji, z jednej strony będą sądzić, że mogą wzmacniać pożądane konsekwencje wypadków i jednocześnie osłabiać niepożądane konsekwencje wypadków przy pracy.

Proponuję następującą interpretację otrzymanych wyników. Przekonania o umiejscowieniu kontroli bardzo silnie wpływają na gotowość do działań zapobiegających zagrożeniom. Dzieje się tak na skutek sądów dotyczących kontrolowalności zagrożeń. Osoby W, pytane o prewencję, koncentrują się na możliwościach działania, możliwości wpływania na poziom i przebieg zagrożeń. Nie ma znaczenia prawdopodobieństwo wystąpienia zagrożenia. Niezależnie od tego, czy wynosi ono $p = .01$, czy $p = .90$, warto zapobiegać zagrożeniom wtedy, kiedy wysokie jest prawdopodobieństwo skuteczności działań zapobiegawczych.

Weźmy pod uwagę kategorię zdrowie, wobec której osoby badane deklarują najwyższą gotowość do podejmowania działań prewencyjnych. Zgodnie z proponowaną tu interpretacją, dzieje się tak nie dlatego, że prawdopodobieństwo doświadczenia nieszczęścia jest tu najwyższe, lecz dlatego, że najwyższe jest prawdopodobieństwo skutecznej kontroli.

Schemat 2. Powiązania między umiejscowieniem kontroli a zachowaniem wobec zagrożeń. Interpretacja zależności wynikających z prezentowanych badań

możliwości kontroli, a więc również i mniejsze prawdopodobieństwo wystąpienia nieszczęścia, niż osoby Z. Taka interpretacja sytuacji może osłabiać skłonność do prewencji. Jeżeli natomiast skoncentrujemy się na czynnościach zapobiegawczych, również i tu osoby W

Zależność między przekonaniami o kontroli a zachowaniami zapobiegawczymi powinna zatem wyglądać jak na schemacie 2.

Przyjęcie takiej interpretacji ma znaczące konsekwencje praktyczne dla ekspertów z dziedziny zarzą-

dzania ryzykiem i profilaktyki. Wynika z niego, że przekaz, który ma na celu przekonanie ludzi do działań zapobiegawczych, pokazujący masowość występowania jakiegoś zagrożenia, będzie mało skuteczny. Należy natomiast koncentrować się na pokazywaniu skuteczności i możliwości realizacji konkretnego postępowania.

I tak na przykład, jeżeli chcemy skłonić ludzi do działań chroniących przed skutkami powodzi, nie warto odwoływać się do wielkich liczb i dramatycznych obrazów z zalanych terenów. Sposobem znacznie bardziej skutecznym będzie informacja o tym, gdzie trzymać puste worki na piasek, jak je szybko napełniać, gdzie kłaść i jak te czynności uratowały przed zalaniem dom państwa Kowalskich.

LITERATURA

- Covey, J., Jones-Lee, M.W., Loomes, G., Robinson, A. (1998). Valuing the prevention of food-borne illness: some limitations of consumers' willingness to pay'. *Risk Decision and Policy*, 3, 3, 245–260.
- Drwal, J. (1979). Opracowanie kwestionariusza Delta do pomiaru poczucia kontroli. *Studia Psychologiczne*, 18, 1, 67–82.
- Drozda-Senkowska, E. (1982). Umiejscowienie kontroli a spostrzeganie nieoczekiwanych informacji. *Studia Psychologiczne*, 20, 2, 89–99.
- Filler, D. (1978). Przekonania o źródle sterowania a preferencje ryzyka. Uniwersytet Warszawski: nie opublikowana praca magisterska.
- Gasparski, P. (1979). Rola przekonania o sterowności w podejmowaniu decyzji sekwencyjnych. *Zeszyty Naukowe Instytutu Psychologii UW*, 14, 76–90.
- Gasparski, P. (1989). Internal-external control of reinforcement and some probabilistic and thinking indices. *Studia Psychologica*, 31, 3, 215–222.
- Gasparski, P. (1992). Kadra kierownicza wobec ryzyka zawodowego pracowników. W: Tyszka T. (red.), *Psychologia i bezpieczeństwo pracy* (s. 258–286). Warszawa: Instytut Psychologii PAN.
- Gasparski, P. (1997). Wiara w sukces i gotowość do działania na przekór porażkom. *Psychologia Wychowawcza*, 5, 398–412.
- Gliszczyńska, X. (1991). Poczucie własnej skuteczności w procesie pracy. W: Gliszczyńska X. (red.), *Psychologiczny model efektywności pracy* (s. 55–86). Warszawa: PWN.
- Goszczyńska, M. (1997). *Człowiek wobec zagrożeń*. Warszawa: Wydawnictwo Żak.
- Goszczyńska, M., Tyszka, T. (1986). Jak spostrzegamy zagrożenia. *Przegląd Psychologiczny*, 1, 39–64.
- Graham, J., Shakow, D. (1981). Risk and reward: hazard pay for workers. *Environment*, 23, 8, 13–16.
- Heider, F. (1958). *The psychology of interpersonal relations*. NY, Wiley.
- Hurnen, F., McClure, J. (1997). The effect of increased earthquake knowledge on perceived preventability of earthquake damage. *The Australasian Journal of Disaster and Trauma Studies*, 3.
- Kaczkowski, S. (1978). *Paradoksalna zmiana preferencji a przekonanie o wewnętrznej-zewnętrznej sterowności*. Uniwersytet Warszawski: nie opublikowana praca magisterska.
- Kozielecki, J. (1975). *Psychologiczna teoria decyzji*. Warszawa: PWN.
- Mishan, E.J. (1971). Evaluation of life and limb: a theoretical approach. *Journal of Political Economy*, 79, 4, 687–705.
- Näätänen, R., Summala, H. (1985). *Zachowanie użytkowników dróg a wypadki drogowe*. Warszawa: PWN.
- Norris, F.H. (1997). Frequency and structure of precautionary behavior in the domains of hazard preparedness, crime prevention, vehicular safety, and health maintenance. *Health Psychology*, 16, 6, 556–575.
- Norris, F.H., Smith, T., Kaniasty, K. (1999). Revisiting the experience-behavior hypothesis: the effect of hurricane Hugo on hazard preparedness and other self-protective acts. *Basic and Applied Social Psychology*, 21, 1, 37–47.
- Perry, R.W., Lindell, M.K., Greene, M.R. (1982). Threat perception and public response to volcano hazard. *The Journal of Social Psychology*, 116, 199–204.
- Phares, E.J. (1976). *Locus of control in personality*. Morristown: General Learning Press.
- Rotter, J.B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs*, 80, całość.
- Rotter, J.B. (1975). Some problems and misconceptions related to the construct of internal versus external control of reinforcement. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 43, 56–68.
- Ryan, M., San Miguel, F. (2000). Testing for consistency in willingness to pay experiments. *Journal of Economic Psychology*, 21, 3, 305–317.
- Slovic, P., Fischhoff, B., Lichtenstein, S. (1982). *Regulation of risk: a psychological perspective*. Decision Research Report, 82–11, Eugene, Oregon.
- Sokołowska, J. (1988). Perceived riskiness of an accident and the tendency to follow safety regulations. W: P. Abeele, Vanden (red.), *Psychology in Micro and Macro Economics*. 13th Colloquium of IAREP, Lowanium, Belgium.
- Sokołowska, J. (1993). *Przewidywania i wybory a przekonanie o własnej kontroli*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Svenson, O. (1982). Are we less risky and more skilful than our fellow drivers? *Acta Psychologica*, 47, 143–148.
- Thaler, R., Rosen, S. (1975). The value of saving a life: evidence from labor market. W: N.E. Terleckyi (red.), *Household, production and consumption*. Nowy Jork: National Bureau of Economic Research.